

Çeviri Etkinliği ve Kùltür

NEDİM GÜRSEL

Türkiye'de çeviri yazını Tanzimattan bu yana, hatta Arapça ve Farsçadan çevrilen bilimsel ya da dinsel yapıtlar göz önünde tutulursa Osmanlı İmparatorluğunun yükseliş döneminden bu yana, sürekli bir gelişme göstermiştir. Ne var ayrı dilleri konuşan uluslararası bir kültür dolaşımı, karşılıklı düşün ve sanat alışverişi sağlaması gereken çeviri etkinliği, bizde, dizgesel bir bütünlüğe varmak şöyle dursun, eski uygarlıkların yarattığı değerleri bile yeterince aktaramamış, çağdaş bir kültür bileşiminin önkoşulu olan geçmişin kültür kalıtını özümleme işlevini gerçekleştirememiştir. Hem yerel, yani İslam uygarlığı içinde kalmakla birlikte bir ölçüde ulusal sayılabilecek değerlere, hem de kendi dışındaki evrensel kültür öğelerine uzak kalmıştır Osmanlı toplumu. Örneğin Lale Devrinde İbrahim Paşa'nın başlattığı ilk örgütlü çeviri hareketi Aynî'nin *İkd el Cûman*, Hâvandmîr'in *Habib el Siar* vb. gibi tarih yapıtlarıyla, Aristo fiziğinin Osmanlıcaya çevrilmesinden öteye gidememiştir. (Bkz. *Histoire de La Littérature Turque*, A. Bombaci, s. 309) Bununla birlikte, yirmi beş kişiden oluşan bir çeviri kurulunun ilk kez Lale Devrinde ortaya çıkması, bu kurulun İslam kültürüyle yetinmeyip başka metinlere de yönelmesi, ilgi çekicidir. İçine kapalı Osmanlı toplumunun dışa açılma, bir ölçüde kendini yenileme çabasıdır bu. Ne var ki, dışa açılma olarak nitelediğim süreç ilerde imparatorluğun sömürgeleşmesine yol açacak ekonomik ilişkileri de beraberinde getirmiştir. Batıda olduğu gibi burjuva sınıfını, dolayısıyla da bir Yenidendoğuş

(Renaissance) akımını kendi iç dinamiğiyle yaratamayan Osmanlı toplumsal kuruluşu, merkezi kapitalist üretim tarzına oranla çevrede (périphérie) kalırken, kültür alanında da gerekli aşamayı yapamamıştır. Oysa batı kültürünün temelini oluşturan Hümanizma akımının çeviri yoluyla gerçekleştiğini, batının kendi bilim ve sanat değerlerini üretmeden önce geçmiş çağın, özellikle de eski Yunan ve Roma uygarlıklarının kalıtına sahip çıktığını biliyoruz. Feodal üretim ilişkilerinin çözülüşüyle birlikte iktidara yönelirken kendi dünya görüşünü evrensel kılabilmiş, tarihte ilk kez bütüncül bir ideoloji, tutarlı bir kültür dizgesi oluşturmuş yeni bir toplumsal sınıfın (burjuvazinin) öncülüğünde gerçekleşen bir bileşimdir bu. Ve söz konusu bileşimin ilk aşamada çeviri yoluyla temellendirilmesi, dinsel kitaplarla ilk çağ metinlerinin ancak çeviri sürecinde yeni bir anlayışla değerlendirilebilmeleri, üzerinde önemle durulması gereken bir olgudur. Erasmus'un Hollanda'sı, Lüther ya da Münzer'in Almanya'sı, Petrark ile Bokaçio'nun İtalya'sı, Ronsard'ın, Du Bellay'ın Fransa'ları çeviriyle değişen, ortaçağın karanlığından çıkarken hem *Kutsal Kitap*'ın bildirisini, hem de Hıristiyanlık öncesi kültürlerin insan ve doğa anlayışlarını çevirerek kavrayabilen ülkelerdir.

Örneğin Fransa'yı ele alalım. Bu ülkede Yenidendoğuşu hazırlayan Guillaume Fichet, Lefevre d'Etaples, Guillaume Budé gibi ilk hümanistler her şeyden önce birer dil bilginiydiler. Amaçları eski metinleri çevirerek kendi ulusal dillerini zenginleştirmek, böylece yeni bir kültür dili yaratmaktı. İnsanın dinsel bağınazlıktan kurtuluşunu kaynak metinlere dönüştürme, ortaçağ boyunca ilgi duyulmayan eski Yunancanın öğrenilmesinde görüyorlardı. *İncil*'in değişik bir anlayışla okunmasından, bireyin Tanrı ve doğayla yeni bir uyum sağlayabilmesi için evrensel bilginin özümlemesinden yanaydılar. Lefevre d'Etaples'ın, Aristoteles'in mantıkla ilgili yapıtlarını içeren *Organon*'u, hemen ardından da *Tevrat*'ın Fransızca çevirisini yayımlaması bu görüşümü doğrular sanırım. Ne var ki, o dönem Fransız toplumunu egemenliği altında tutan geleneksel ideolojinin başlıca savunucusu Sorbonne Üniversitesi tarafından yargılanmıştır Etaples'ın çevirisi. Katolik kilisesi söz konusu çevirinin usçu düşünce açısından taşıdığı önemi, toplumda nedeli büyük bir değişime yol açacağını anlamıştır çünkü.

Fransız Yenidendoğuş yazınının kurucusu Pleiade Okulu da, başta Du Bellay ve Ronsard olmak üzere, eski Yunan ve Latin kültürüyle yetişmiş, Coqueret Kolejinin ünlü öğretmeni Jean Dorat'nın yaptığı Horas, Virgilius, Catulius ve Ovidius çevirilerinden büyük ölçüde yararlanmıştır. Pleiade şairlerinin Homeros, Horas, Ovidius gibi Yunan ve Latin ustalara öykünerek işe başladıklarını, ilk çağ kültürünü özümleyebilmek için başlangıçta yoğun bir çeviri uğraşına giriştiklerini biliyoruz. Edebiyat tarihçisi R. Lebègue, Ronsard'ın Coqueret Kolejinde öğrenciyken Eskilos'dan, Aristofanes'ten çeviriler yaptığını, Belleau tarafından Fransızcaya çevrilen Anakreon'dan ise sanıldığından çok etkilendiğini öne sürüyor. (Bkz. *Ron-*

sard, éd. Hatier, s. 18-19 ve 46) Ronsard'ın yakın arkadaşı Du Bellay de, Fransız şiirinin ilk bildirisi olan *La Défense et Illustration de La Langue Française* adlı kitabıyla ulusal dil devrimini başlatmadan önce Yunan ve Latin şairlerinin tümünü okumuş, bazılarında başarılı çeviriler yapmıştır. Kısacası, Pleiade Okulu başka dilleri öğrendikten, bu dillerde yazılmış yapıtları okuyup sindirdikten sonra sevmiştir Fransızca'yı. Ulusal Fransız şiirine öncülük yapmakla birlikte eski Yunan ve Latin kültürüne duyduğu ilgiyi, hatta aşırı hayranlığı gizlememiş, tam karşıtı, "eskilere öykünmeyi" bir ilke olarak benimsemiştir. Yenidendoğuş Fransa'sında en önemli yazın tartışmasının çeviri konusunda yoğunlaşması, Du Bellay'ın, yukarda andığım yapıtında çeviriye karşı tavır alarak Ronsard ve öteki Pleiade şairleriyle birlikte öykünmeciliği savunması, bir rastlantı olmasa gerek. Fransız dilini elinden geldiğince koruyup yücelten bu kuşağın bilinçlenmesinde Yunanca ve Latineden yapılan çevirilerin de payı vardır kuşkusuz. Ne var ki, ilkçağ kültürüne yönelik çeviri etkinliği Fransız şiirine yeni bir doğa anlayışı, taze bir içtenlik aşılarken kendi karşıtını, yani ulusal yazın bilincini de birlikte getirmiştir.

İlk kez Almanya'da başlayan Düzeltim (Reformé) hareketi de çeviri desteğinde gelişmiş, Erasmus'un 1516 yılında eski Yunanca olarak yayımladığı *İncil*'i hemen Almancaya çeviren Lüther, kısa zamanda tüm Avrupa'ya yayılacak dinsel başkaldırının ideolojik temelini hazırlamıştır. Bu temel, yine Lüther'in yaptığı *Tevrat* çevirisiyle, Yahudi-Hıristiyan geleneğinin tüm kaynak metinlerini de içeren daha geniş bir konuma yerleşmiştir.

Diyeceğim Düzeltim ve Yenidendoğuş aşamasındaki batı toplumları, büyük ölçüde çeviri yoluyla gerçekleştirmişlerdir kültürel dönüşümlerini. Bu dönüşümü hazırlayan tarihsel koşullar üzerinde ayrıntılarıyla duracak değilim. Kültürle çeviri arasında kurmak istediğim ilişkinin dayandığı varsayım kısaca şu: Bir toplum kabuk değiştirirken, daha doğrusu bir üretim tarzından başka ve görece daha ileri bir üretim tarzına geçiş sürecini yaşarken, üstyapıda, özellikle de kültür alanında, çeviri etkinliği yoğunlaşıyor. Yeni üretim tarzına uygun bir kültürün geliştirilmesi için gerekli koşullar, başlangıçta, çeviri yoluyla oluşturulabiliyor çünkü. Çeviri etkinliği bir yandan geçmişin kültür kalıtını değerlendirip aktarırken, öte yandan bu kalıtın özümlemesinde, değişik bir anlayışla ele alınıp yeniden üretilmesinde başlıca rolü oynuyor. Şöyle de diyebiliriz: Geçiş dönemindeki bir toplum, nitel bir sıçramanın eşiğindeyse, ancak kendi dışındaki kültürlere gönderme yaparak sıyrılabiliyor geleneksel ideolojinin etkisinden. Yeni ideolojinin, dolayısıyla da yeni kültürün üretilmesini sağlayacak düşünsel temelin çeviriye gereksinim duyması bundan. İslamın yayılma dönemini ele alalım örneğin.

Hıristiyan Avrupa'ya oranla devrimci bir sıçrama yapan İslam toplumları, *Kur'an*'dan kaynaklanan ideolojilerini dizgesel bir düşünceye dö-

nüştürmek için çeviriye başvurmuşlardır. Gerçi onlardan önce, altıncı yüzyıldan başlamak üzere, Bizans Ortodoks Kilisesine başkaldıran Nasturiler eski Yunan kültürünün, özellikle de düşünsel yapıtların önemli bir bölümünü Süryaniceye çevirmişlerdi. Ama söz konusu yapıtların başka bir ideolojik bağlamda yeniden üretilerek, dönüşme sürecindeki bir toplumun düşünsel dayanağını sağlayabilmeleri için, İslamın ortaya çıkması gerekmiştir. Henri Corbin *Histoire de La Pensée Arabe* adlı kitabında Raşayna, Sever Seboh, Jacques d'Edesse, vb. gibi tüm ömürlerini çeviriye adanmış Süryani bilginlerin Aristoteles başta olmak üzere eski Yunan düşünürlerinin çoğunu Süryaniceye aktardıklarını, Arapların da daha sonraki yüzyıllarda bu yapıtları kendi dillerine çevirerek İslam felsefesini temellendirdiklerini yazar (bkz. *Histoire de La Pensée Arabe*, éd. Gallimard, s. 32-34). Düşün yapıtlarının yanı sıra ilkçağın gökbilim, simya, hekimlik ve matematik alanlarında ortaya koyduğu bilginin de, dizgesel bir çeviri uğraşısıyla önce Süryaniceye, sonra Arapçaya aktarıldığını görüyoruz. Halife Mâmun zamanında Bağdat'ta kurulan Bayt-el Hikma Kitaplığı çağın en önemli çeviri merkeziydi aynı zamanda. Bu kitaplığın yöneticilerinden Hunayn ibn İshak'ın eski Yunancadan Süryanice ve Arapçaya yüzü aşkın yapıt çevirdiği söylenir. En ilginç örneklerine Mevlâna, Şeyh Bedreddin, Yunus Emre vb. gibi Anadolu şair ve düşünürlerinde rastladığımız İslam tasavvufunun oluşumunda da aynı süreci gözlemlemek olası.

Bilindiği gibi, tasavvufun Tanrı ve evren anlayışını belirleyen ilkçağ idealizmi olmuştur. Plotinus'un *Eneadlar*'ının daha altıncı yüzyıl başlarında Süryaniceye çevrilmesi, ilkçağ idealizminin özünden pek bir şey yitirmeden, değişen dünya koşullarıyla birlikte coğrafya içinde yer değiştirerek Arap kültürüne yöneldiği varsayımını doğrular bir bakıma. Tasavvuftaki *Birlik* (Vahdet) kavramının bu yapıttan kaynaklandığı herkesçe onaylandığına göre, İslamın Anadolu kültürüne dek uzanan gizemci yorumunu, Süryani ve Arap dillerinde gerçekleştirilen bir çeviri etkinliğinde bulabiliriz. Sonradan özgün katkılarla zenginleşip bağdaşıklığını yitirecek, içinde geliştiği toplumların yerel koşullarıyla yoğrulacak olan tasavvuf düşüncesinin ilk evrelerinde daha çok belirgindir bu durum. Plotinus'un maddesel dünyanın çokluğu ötesindeki Mutlak Varlığın Birliğini öngören metafiziği, bir başka deyişle Varlıkların Tanrı'dan, çokluğun Birlik'ten çıktığı ve yine ona dönecekleri, "Birden ancak Bir çıkabilir" ilkesi, İslamın *Tevhid* anlayışıyla bütünleşmiştir. Çeviri, yeni Platoncu görüşleri Arapçaya, giderek tasavvufa taşırken, İslam ideolojisinin gereksindiği düşünsel temeli de getirmiştir beraberinde. Düzeltim ve Yenidendoğuş hareketlerinde olduğu gibi İslamın yükselme döneminde de yoğun bir çeviri etkinliğiyle karşılaşmamızın başlıca nedeni budur.

Aynı durum kendi toplumumuz için de geçerli. Lale Devrinden Tanzimata, Tanzimattan Cumhuriyete dek uzanan bir süreçte, iki yüzyıllık

batılılaşma çabamızın başlıca kültür dayanağını oluşturmuştur çeviri girişimleri. Yukarda ilk örgütlü çeviri hareketinin Lale Devrinde başlatıldığını söyledim. Tanzimat döneminde bu hareketin daha da yoğunlaştığını, roman, tiyatro vb. gibi kendi yazın geleneğimizde bulunmayan bazı türlerin batıdan, özellikle de Fransız yazınından yapılan çeviriler yoluyla alındığını görüyoruz. Şemsettin Sami, Namık Kemal, Recaizade Ekrem, Ahmet Mithat vb. gibi ilk Türk romancılarının Tanzimatla birlikte ortaya çıkmaları, yapıtlarını, bir başka deyişle öngörülen yeni kültür üretimini, çeviri etkinliğiyle oluşan bir temel üzerinde gerçekleştirmeleri rastlantı olmasa gerek. İlk Türk romanı sayılan Şemsettin Sami'nin *Taaşuk-i Tal-at ve Fitnat* adlı yapıtından önce (1873), Fénelon'un *Aventures de Télémaque*'i *Tercüme-i Telemak*, Victor Hugo'nun *Les Misérables*'i *Mağdurîn*, Defoe'nun *Robenson Crusoe*'su *Hikâye-i Robenson* adlarıyla Türkçeye çevrilip yayımlanmıştır. Güzin Dino, Namık Kemal'in ilk romanı *İntibah*'a dek (1876) çoğu Fransızcadan olmak üzere anlatı türünde yirmiyi aşkın yapıt çevrildiğini yazıyor (bkz. *La Genèse du Roman Turc*, éd. P.O.F., s. 52). Şemsettin Sami, Recaizade Ekrem vb. gibi ilk Türk romancılarının aynı zamanda ilk yazınsal çevirileri de yaptıklarını düşünürsek, batılılaşma sürecine giren Osmanlı toplumundaki kültür dönüşümünün çeviri yoluyla başladığı açık bir biçimde çıkar ortaya. Şemsettin Sami, Hugo'nun *Sefiller*'iyle *Robenson*'u, Recaizade Ekrem Chateaubriand'ın *Atala*'sını, Namık Kemal ise Rousseau ve Montesquieu'yü çevirmişlerdir.

Çok eski bir şiir geleneğimiz olmasına karşın, batılılaşma, toplumun tüm düzeyleriyle birlikte kültürel yapıyı da etkilediğinden, yazın alanındaki değişme ister istemez şiire de yansımıştır. Anlatı türlerindeki yenileşme geleneksel koşuk yapısını zorlarken, eski şiirimizde rastlanmayan bir içeriği de sürüklemiştir ardından. Genellikle toplumsal konular ve romantik bir doğa anlayışında yoğunlaşan bu yeni içeriğin şiire yedirilmesinde, Şinasi'nin La Fontaine, Racine, Gilbert ve Lamartine'den; Ethem Pertev Paşa'nın Victor Hugo'dan yaptıkları çevirilerin hiç kuşkusuz önemli bir payı vardır. Şair ya da romancı olsun, Tanzimat kuşağının tüm yazarları çeviri yazımızın ilk öncüleridir aynı zamanda.

Tanzimatla önemli bir aşama yapan çeviri etkinliğinin Cumhuriyet döneminde daha dizgesel bir bütünlüğe yöneldiğini, Anadolu kültürünün temellendirilmesinde başlıca rolü oynadığını görüyoruz. Yeni Türkiye'nin çağdaş kültür bileşimini gerçekleştirmek için girişilen çabalar, Cumhuriyet yazınının ortaya koyduğu özgün yapıtların yanı sıra, çeviri alanında da olumlu sonuç vermiştir. Ataç, Sabahattin Eyuboğlu, Vedat Günyol, Azra Erhat gibi dünya çeviri yazınında eşine az rastlanır bir topluluğun bu dönemde ortaya çıkması en somut kanıtıdır bunun. Özellikle Eyuboğlu'nun çevresindeki aydınların çeviri imcesini, Anadolu kültürünün kaynak metinlerine yönelen çağdaş bir Yenidendoğuş hareketi olarak nitelendirebiliriz.

Kuşkusuz ütopyacı, çok da geç kalmış bir akımdır bu. Ama çeviri alanındaki üretkenliği ve tutarlılığıyla yazınımıza başyapıtlar kazandırmayı başarmıştır. Tercüme Bürosunun kurulmasıyla yayımlanmaya başlayan dünya klasikleri dizisiyse, hem batı ve doğu kültürlerinin, hem de eski Yunan ve Roma'nın en seçkin yapıtlarıyla zenginleştirmiştir dilimizi. "Beyaz Kitaplar" adıyla anılan bu dizinin, Köy Enstitüler başta olmak üzere birçok yazarımızın gerçekçiliğe yönelişindeki katkısı büyüktür.

Çağdaş Türk yazınının hemen her döneminde, özellikle de 1940'lerden sonra yaratıcı bir işlevi olmuştur çevirinin. Çeviri etkinliği salt bilgi aktarımı düzeyinde kalmamış, gerçekleştirilmek istenen tüm yeniliklerin, başlıca öncü girişimlerin yedek gücünü, kimi zaman da temelini oluşturmuştur. İşte Garip kuşağı ve Fransız şiiri, ya da Varoluşçu felsefeyle Demir Özlü, Ferit Edgü vb. gibi bunaltı yazarları arasındaki ilişkiler! İşte Remzi Kitabevinin Gorki çevirileriyle Orhan Kemal'in hatta Füzûzan'ın gerçekçilik anlayışları! Günümüz Türk şiiri de, büyük ölçüde çeviriyle beslenen bir şiir niteliği taşıyor. Yazılan devrimci şiirlerin çoğunda Lorca'dan Mayakovski'ye, Neruda'dan Ginsberg'e dek, çağımızın önemli şairlerinden izler bulmak olası. Bu da doğal karşılanması gereken, az çok her ülkenin yazınında rastlanan bir durum aslında. Çeviriyle beslenmeyen, dünya kültürüne kapalı bir yazın salt kendi olanaklarıyla gelişemez çünkü; filiz sürüp boy atamaz. Üstelik çeviriyi, bir dilden başka bir dile yapılan bilgi aktarımına da indirgeyemeyiz. Kuşkusuz diller arasında gerçekleşen bir etkinliktir çeviri. Ama bir yönüyle de geçmişe, eski kültürlerle dönüktür. Yukarıda verdiğim Yenidendoğuş ya da İslam felsefesi örneklerinde olduğu gibi, bir yandan geçmişin kalıtını, tarih boyunca insanlığın ortaya koyduğu tüm değerleri artzamanlı düzeyde (diachronique) günümüze taşıırken, öte yandan da eşzamanlı düzeyde (synchronique) ulusal kültürler arasındaki alışverişi sağlar. Böylece, hem çağdaş bir kültür bileşimini, hem de üretilen yeni değerlerin dayanışmasını, birbirlerinden etkilenmelerini kolaylaştırır. En önemlisi de, başta belirttiğim gibi, geçiş dönemindeki bir toplumun kendi dinamiğiyle yaratamadığı kültür dönüşümünü gerçekleştirir. Diyeceğim, her gün biraz daha küçülen dünyamızda çok yönlü bir işlevi vardır çevirinin.